

ՄԻ ԷՁ ՀԱՅ ՀԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական տպագրութիւնը Կոստանդնուպոլսում հաստատուն հիմքերի վրա դրվեց 1690-ական թվականներին: Այդ գործում վճռական դեր կատարեցին երկու խոշոր տպագրիչներ՝ Գրիգոր Մարզվանեցին և Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին: Նրանք ոչ միայն մշտական գործող հայկական տպարաններ հիմնեցին, այլև մեր պատմութեան ծանր ժամանակներից մեկում՝ ԺԸ դարի առաջին կեսերում, տպագրութեամբ բազմացնելով, հայ ժողովրդի սեփականութիւնը դարձրին նրա հոգեկան անընկճելի ուժն ու կորովն արտահայտող, ոգևորող ու ազգային ինքնութիւնութեան կոշող գրական մի շարք կոթողներ: Մարզվանեցին տպագրեց Զենոբ Գլակ ու Աղաթանգեղոս, Աստվածատուր՝ Գրիգոր Նարեկացի, Դավիթ Անհաղթ, Տաթևացի: Բացի դրանից, նրանք մեծ ծառայութիւններ ունեն հայ գրքի տպագրութեան արվեստի զարգացման ասպարեզում: Սակայն այդ երկու տպագրիչների կյանքի ու գործունեութեան մասին դեռևս կան որոշ շփոթութիւններ:

Շփոթութեան ողջ մի շարան է ստեղծված հատկապես Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու շուրջը: Նրա անվան առաջին անգամ հանդիպում ենք 1698 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած «Տաղարան վայելուչ և գեղեցիկ» գրքում, իբրև Գրիգոր Մարզվանեցու ընկերակից տպարանատիրոջ: Ըստ Զարբհանալյանի նկարագրութեան, այդ

գրքի տիտղոսաթերթում գրված է. «Ի տպարանի ձեռամբ Գրիգորի Մարզուանցու, և Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսոյ»¹: Հետեւյալ՝ 1699 թվականից Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին հանդես է գալիս արդեն միայնակ և շարունակում իր տպագրական գործունեութիւնը մինչև 1740-ական թվականները: Իր տպագրած գրքերի տիտղոսաթերթերում և հիշատակարաններում ասում է, որ ինքը կոստանդնուպոլսեցի խոշա կամ պարոն Կարապետի որդին է (մայրը՝ Մարիամ), իրեն անվանում է Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցի, շատ հաճախ՝ Մահտեսի Աստվածատուր, մերթ էլ՝ Աստվածատուր դպիր: Սկսած 1720 թվականներից, Աստվածատուրի գործակիցն է իր որդի Հովհաննեսը: Հոր մահից հետո, տպագրութեան գործը շարունակում է այս Հովհաննեսը, իր որդի Կարապետի հետ: 1750 թվականին լույս տեսած Բաղդասար դպրի «Շահաւետ»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի տպարանի հանգուցեալ Մահտեսի Աստուածատուրի և որդւոյ նորին՝ գիտնոց ծառայ տիրացու Յօհաննիսի»։ Երախտագետ որդին մինչև իր կյանքի վերջն էլ գրքերի տիտղոսաթերթերի վրա պահում է հոր անունը՝ «Ի տպարանի

¹ Այս հրատարակութիւնից չկա նրեանի, Թրիլիսի և Բաքվի զրադարաններում: Տեղեկութիւնը վերցրել ենք Գ. Զարբհանալյանի «Հայկական մատենագիտութիւն» աշխատութիւնից, տպ. Վենետիկ, 1883, էջ 658:

մահտեսի Աստուածատուրի»։ Հովհաննեսը, իր Կարապետ որդու հետ, տպագրում է բազմաթիվ գրքեր և տպարանը կարողանում է պահել մինչև 1770-ական թվականների վերջերը, որից հետո այն անցնում է ուրիշների ձեռքը։ Այսպիսով, Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու հիմնադրած տպարանը հարատևում է շուրջ 80 տարի։

Այս է Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու և նրա ժառանգների տպարանական գործունեության համառոտ ուրվագիծը։ Ահա այս Աստվածատուրին Թեոդիկը, մի թյուրիմացության հետևանքով, որի մասին կխոսվի ստորև, անվանում է Աստվածատուր Ապուլեիցի, ընդգծելով, թե նրա և նրա գերդաստանի տպարանը գոյություն է ունեցել «մեկ ու կես դար»²։

Այս թյուրիմացությունը հիմք ընդունելով, Գ. Լևոնյանը գրում է. «Հայ տպագրության պատմության մեջ Աստվածատուր Ապուլեիցին եզակի անձնավորություն է այն տեսակետից, որ նրա հիմնած տպարանը իր գոյությունը շարունակում է ավելի քան 150 տարի, ժառանգաբար անցնելով նրա որդիներին, թոռներին և ժոռներին՝ հերթականությամբ»³։

Նույն այս սխալները կրկնվեցին նաև 1962 թվականին, հայոց գրքերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակին և հայկական տպագրության 450-ամյակին նվիրված հոգևածներում ու զեկուցումներում։

Թեև մեր բանասիրության մեջ վաղուց ի վեր բացահայտված են այս անձնությունները, բայց զոքախտաբար մինչև այսօր էլ մնում են անլսելի։

Ինչ վերաբերում է Աստվածատուր Ապուլեիցի անվան, ապա այդ անվամբ ոչ տպարանատեր, ոչ էլ տպագրիչ է եղել։ Իսկ ինչպե՞ս է այդ անունը այնքան հաստատուն կերպով մտել մեր տպագրության պատմության մեջ։ Այս հարցին պատասխանելու համար հարկավոր է ծանոթանալ մեկ այլ տպարանի գործունեության։

1760-ական թվականներին Ակնցի Հովհաննեսը և Հակոբը Կոստանդնուպոլսում բացում են մի նոր տպարան։ 1766 թվականին այստեղ տպագրվում է «Գիրք վկայության Սրբոյ Մարինէ կուսին»⁴։ 1767 թվականին

տպագրում են Եփրեմ Խուրի Ասորու «Աղօթագիրք»-ը, 1768—1769 թվականներին՝ Պաղտասար դպրի Տաղերը, «Շարական», «Աւետարան», «Մաղկոցիկ»։ Այս գրքերի հիշատակարաններից երևում է, որ տպարանը պատկանել է Ակնի Ապուլեի գյուղացի Աստվածատուրի որդի Հովհաննեսին և Ակնցի Սոխիկոյլի Սարգսի որդի Հակոբին։ Այս երկու անուններից հետո հիշվում է նաև Հովհաննեսի որդի, գրաձույլ և գրաշար Պողոսը։

Թե ի՞նչ առնչություն է ունեցել Հովհաննեսի հայր Աստվածատուր Ապուլեիցին իր որդու և նրա ընկերակցի հիմնած տպարանի հետ, պարզ երևում է 1769 թվականին նույն տպարանում հրատարակված Ավետարանի հիշատակարանից։ Այդտեղ ասվում է, որ գիրքը լույս է տեսել «... Արդեամբք և գոյութ ըստ բնականին Ակնցի և ըստ ծննդականին՝ յԱկնա գիւղիցն Ապուլեիցի մահտեսի Աստուածատուրի՝ ըստ մականուանն Արապոյլի կոչելոյ...»⁵։

Շարունակությունից տեղեկանում ենք, որ Աստվածատուրը, մեծ հարստության ու կալվածների տեր ծերունի է արդեն և սույն Ավետարանը տպագրելու համար ձուլել է տվել սովորականից ավելի մեծագիր (14 կետաշափի) տպագրական տառեր, որպեսզի իր նման ծերերի համար ընթերցելը հեշտ լինի։ Այնուհետև հիշելով Աստվածատուր Ապուլեիցու ամբողջ գերդաստանի անդամներին, տպագրողներն ավելացնում են. «Իսկ յետ բան զամենեսեան՝ թախանձագին բանիւք աղաչմբ զհաւատացեալսդ ի բանն ամենաբարի՝ յիշել ի բարին և զտպագրողս հոգեկեցոյց Սրբոյ Աւետարանիս։ Այսինքն զվերոյգրեալ մահտեսի Աստուածատուրի որդի Յօհաննէսս՝ և զԱկնցի հանգուցեալ Սարգսի որդի Յակոբս, հանդերձ ծնողովքս մերովք։ Ընդ որս և զգեռաբոցս որդեակն նորին Յօհանիսի՝ զՊօղոսն մտերիմ, որ ըստ կարի իւրում յոյժ աշխատեցաւ թէ՛ յօրինելն ըստ կերտողի նորաշէն գրոցս, և թէ՛ ի շարեւն և ի ցրուելն զկապարեայս»⁶։

Ուրեմն, ծերունի Աստվածատուր Ապուլեիցին մի մեծնաս է, որ հոգու փրկության համար հոգացել է, Ավետարանի տպագրության ծախսերը։ Հայ տպագրության պատմությանը ծանոթ են շատ անուններ, որոնք նույն այդ մղումներով հոգացել են այս կամ այն գրքի տպագրության ծախսերը, բայց նրանցից ոչ մեկը տպարանատեր կամ տպագրիչ չի անվանվել։

Շուտով Հովհաննեսի ընկերակցի Հակոբը հեռանում է ասպարեզից։ 1769 թվականից

⁵ «Աւետարան», Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննեսի և Հակոբի, 1769, էջ 460։

⁶ Նույն տեղում, էջ 462—463։

² Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 56։

³ Գ. Լևոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», Բ տպագրություն, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, էջ 131։

⁴ Այս հրատարակությունից նույնպես չկա Երևանի, Թբիլիսիի ու Բաքվի գրադարաններում։ Տեղեկությունը վերցրել ենք Թեոդիկի և Գ. Լևոնյանի աշխատություններից։

մինչև 1779 թվականը այս տպարանից լույս տեսած գրքերի շինք հանդիպում: Իսկ այս թվականին տպագրված եփրեմ Ասորու Աղոթագրքի վրա իբրև տպարանատեր նշված են Հովհաննեսն ու իր որդի Պողոսը միայն:

Հակոբը տպարանից հեռացել էր դեռևս 1769 թվականին, իսկ Պողոսը այդ տարիներին վրաց Հերակլ Բ թագավորի կողմից հրավիրվել էր Թբիլիսի՝ կատարելագործելու վրաց տպագրական տառերը: Վերադառնալով Վրաստանից, Պողոսը մինչև դարավերջ հոր հետ, և այնուհետև միայնակ, շարունակում է տպագրական գործը: Պողոսից հետո այս գերդաստանի տպագրական գործունեությունը շարունակում են նրա ժառանգները: Թե որքան է տևում այս գերդաստանի տպագրական գործունեությունը՝ դեռևս հանգամանորեն ուսումնասիրված չէ:

Թեոդիկը այս Հովհաննեսի հորը՝ Ապուլիսիցի Աստվածատուրին շփոթելով Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու հետ, տեղի է տվել այն թյուրիմացությանը, թե իբր եղել է Աստվածատուր Ապուլիսիցի տպարանատեր-տպագրիչ և թե նրա ու իր ժառանգների տպագրական գործունեությունը տևել է 150 տարի:

* * *

Հետագա անճշտություններից խուսափելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել մինչև այժմ հայ տպագրության պատմության անձանք մեացած մեկ ուրիշ տպարանի գործունեության վրա ևս:

Վերևում տեսանք, որ Հովհաննես անունն են ունեցել թե՛ Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու տպագրիչ որդին և թե՛ մինչև այժմ սխալմամբ տպարանատեր համարված Աստվածատուր Ապուլիսիցու տպագրիչ որդին: Նրանցից առաջինը իր Կարապետ որդու հետ հոր տպարանը շարունակել է կանգուն պահել մինչև 1770-ական թվականների վերջերը, մյուսը՝ նախ իր ընկերակից Հակոբի և Պողոս որդու հետ, ապա միայն վերջինիս հետ, տպագրությամբ է զբաղվել մինչև դարավերջ⁷:

7 Միմյանց հետ շփոթելով Աստվածատուրներին ու նրանց որդիներին, Գ. Առեյանը իր վերոհիշյալ աշխատության 138-րդ էջում գրում է: «Հովհաննեսը հոր մահից հետո տպարանի տնօրենը դառնալով՝ իր անվան հետ հաճախ հիշատակում է և որդու՝ Կարապետի անունը, որպես «շարքոզն ու ցրուսողն արճըճեայ գրոց»»: Բայց թե ինչո՞ւ հետևյալ հրատարակությունների մեջ այլևս ոչ մի անգամ չենք պատահում այդ Կարապետին և նրա փոխարեն հայտնի է դառնում նրա եղբայր (ընդգծումն իմն է—Զ. Դ.) Պողոսը, այդ մեկ համար մնում է մոթ⁸:

Բայց տպագրիչ Հովհաննեսները միայն այս երկուսը չեն: Կա մի երրորդ տպագրիչ Հովհաննես ևս: Ի տարբերություն Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու որդի Հովհաննեսի, որը մեկ-մեկ է հիշատակարաններում իրեն «չնչին» տիտղոսով որակում, այս Հովհաննեսը իրեն համարյա միշտ անվանում է «չնչին Յովհաննէս», իսկ հիշատակարաններում սկզբի շրջանում՝ «սարկավագ» տպա՝ «տիրացու»: Այս տպարանատեր Չնչին Հովհաննեսի հոր անունը Ղազար է, մորը՝ Հռիփսիմի: Սա նույնպես ունի մի դավակ, որի անունը Ստեփան է: Չնչին Հովհաննեսը գործել է 1746-ից մինչև 1750-ական թվականների սկզբները: 1749 թվականին հրատարակված Արսեն դպրի «Գիրք սահմանաց յոգնադիմի իրողութեանց»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «... Յիշեսջիբ և զտպագրող սորին զչնչին մահտեսի Յոհաննէս, անուամբ և եթ Սարկաւագա. և զծնօղան իմ զմահտեսի Ղազարն. և զմայրն իմ զՀռիփսիմէն. և զորդեակն իմ զտիրացու Ստեփանն...» (էջ 528): Բացի այս գրքից, Չնչին Հովհաննեսը տպագրել է նաև ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի»-ն և Գրիգոր Մագիստրոսի «Տաղասացութիւն»-ը (1746 թ.) մեկ գրքով, Հակոբ պատրիարք Նալյանի «Հոգեշահ»-ը (1746 թ.), Աթանաս Աղեքսանդրացու «Գիրք պատասխանական»-ը (առանց տպագրության տեղը և թվականը ցույց տալու), «Պղնձէ քաղաք»-ը (1749 թ.), Պողոս Տարոնացու «Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստայ» (1752 թ.) և այլն:

* * *

Շատ ավելի քիչ է ուսումնասիրված Գրիգոր Մարգվանեցու գործունեությունը: Հայտնի է, որ 1684 թվականին Կոստանդնուպոլիս գալով, Գրիգոր Մարգվանեցին, Բաղդի զբարոցի ցրվելուց հետո, Կոստանդնուպոլսում հաստատված Սարգիս վարդապետի մոտ սովորում է ծաղկարարության և փորագրության արվեստը⁹: Այնուհետև ձեռք բերելով նրեմիա Չելիպի Քյոմյուրճյանի երկու գրքույկ հրատարակելուց հետո՝ դադարած տպարանը, վերակառուցում է այն և 1698 թվականին, Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցու ընկերակցությամբ, հրատարակում վերը հիշատակված «Տաղարան»-ը: Մինչև այժմ այդ

8 Տե՛ս Առ, «Հայկական տպագրություն», Բ, մասն Ա, Թիֆլիս, 1902, էջ 143:

9 Մի հատված ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» պոեմից և իր իսկ հորինած տաղերը Երուսաղեմի մասին «Տնօրինականք» խորագրով, 1686—1687 թվականներին:

Գրիգոր Մարզվանեցու 1706 թվականին հրատարակած «Յայսմաւորք»-ի տիտղոսաթերթը

երկուսի կողմից համատեղ հրապարակված ուրիշ գիրք չի հայտնաբերված: Հետևյալ՝ 1699 թվականին Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին արդեն առանձին հրատարակում է մի «Շարական», այնուհետև հաջորդաբար «Նարեկ» (1700—1701 թ.թ.), «Մաշտոց» (1704 թ.), «Տօնացոյց» (1703 կամ 1705 թ. թ.), «Յայսմաւորք» (1706—1708 թ. թ.)¹⁰: Այդ ամբողջ ժամանակի ըն-

¹⁰ Մինչև վերջերս էլ հայ տպագրության մեջ Մարզվանեցու և Աստվածատուրի սկզբնական շրջանի համատեղ գործունեությունը բացահայտված չէր, իսկ նշված այս հինգ գրքերից հայտնի էին միայն երկուսը՝ «Շարական»-ի մասին տեղեկություններ է տալիս Շ. Շահնազարյանը 1962 թվականին «Բանբեր Մատենադարանի»-ի № 5-ում տպագրված «Մատենագիտական նորություններ» հաղորդագրության մեջ, իհարկե, Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցուն անվանելով Աստվածատուր Ապուլեիսցի: Մնացած երկու գրքերը հայտնաբերել են 1962 թվականի վերջերին Հայկական ՍՍՌ Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի Հայ մատեն-

թացքում, Մարզվանեցին որևէ գիրք չի հրատարակում և միայն 1706 թվականին տպագրում է «Յայսմաւորք»-ն ու մի «Խորհրդատետր»: Վերջինիս տիտղոսաթերթի վրա գրված է. «Ի նորակերտ տպարանի՝ Գրիգոր զպրի՝ Մարզվանեցո», իսկ հիշտակարանում՝ «Ի վախճանի աստուածային պատարագամատոյցիս այսորիկ, աղաչեմ անմեղադիր լինել խրթնութեան նորատիպ տառիս և դեռաշէն գործարանիս, որովհետև ամենայն իրաց սկիզբն դժուարին է»: Ինչպես տեսանք, այդ նույն թվականին «Յայսմաւորք» է տպագրել սկսում նաև Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին:

Մինևույն քաղաքում, միմյանց հետ երբեմնի գործակցած երկու տպարանատերերի միաժամանակ «Յայսմաւորք»-ի պես մեծածավալ ու հսկայական միջոցներ պահանջող գրքի հրատարակությունը շատ արտակարգ երևույթ է հայ տպագրության հնագույն շրջանի 300 տարիների համար: Այդպիսի երկու-երեք դեպք է միայն հայտնի, որոնցից մեկը դարձյալ այս երկուսի կողմից 1713 թվականին հրատարակված Հովհաննես Մրգուզի «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքն է: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ գործունեք երկու տպարանատերերի բացահայտ մրցակցությունը հետ:

Իսկ ի՞նչ եղավ երբեմնի գործակիցների 1698-ին հիմնած համատեղ տպարանը և ինչու է 1706 թվականին տպագրած «Խորհրդատետր»-ի մեջ Մարզվանեցին իր տպարանը անվանում «նորակերտ», այնինչ Աստվածատուրը իր տպարանի մասին խոսում է իբրև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող հիմնարկություն:

Մեր բանասիրության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, թե Մարզվանեցու և Աստվածատուրի միմյանցից բաժանվելու պատճառը «Տաղարան»-ի տպագրությունից հետո, ենի-չերինների կողմից հայկական այդ նոր տպարանի ավերումն է: Այդ դեպքում, ինչո՞վ բացատրել երկու գործակիցներից մեկի՝ Մարզվանեցու ութամյա լուսությունը և մյուսի՝ Աստվածատուրի գործունեության շարունակվելը հաջորդ իսկ տարվանից: Տպագրության սկզբնավորման շրջանում մեկ-երկու տարին մեկ գիրք հրատարակելը բացառիկ հաջողություն էր: Այդ է վկայում հենց նույն Աստվածատուրի տպարանի ամենածաղկուն շրջանի գործունեությունը: Տպարանը ավերվելուց հետո, դժվար թե հնարավոր լինե՞ր հաջորդ իսկ տարին գիրք հրատարակել: Բացի դրան ազդեցություն էր ունենում նաև Մարզվանեցու և Մ. Կորկոտյանը, հայերեն հնատիպ գրքի մատենագիտություն կազմելու աշխատանքի ընթացքում:

նից, ոչ Աստվածատուրը, ոչ էլ Մարգվանեցին իրենց հիշատակարաններում որևէ ակնարկ չեն անում 1690-ական թվականների իրենց համատեղ տպարանի ավերման մասին: Այս փաստերից ելնելով պետք է ենթադրել, որ երկու գործակիցների տպարանը ոչ թե ավերվել, այլ դատաստանով և օրենքի ուժով անցել է նրանցից մեկին՝ Աստվածատուրին: Տպագրության պատմությունը լի է նմանօրինակ դեպքերով: Հանրահայտ է, օրինակ, հենց տպագրության արշալույսին մեծ գյուտի հեղինակ Գուտենբերգի և նրա գործակից Ֆուտի միջև ծագած վեճն ու դատավարությունը, որի հետևանքով ոչ միայն տպարանը, այլև արդեն տպագրված Աստվածաշունչը անցնում են Ֆուտին: Տպարանը ուրիշներին անցնելու մասին պարզորոշ ասվում է Մարգվանեցու «Յայսմաուրք»-ի հիշատակարանում. «Յորժամ զայս ամենայն կաղապարս բազում աշխատանք շինեալ հաստատեաց ձեռք իմ... Պատահեաց ինձ երկուց ոմանց բազում վնասս՝ զոր ոչ գրեցից զանուանէ նոցին. զի մի յամօթ կրեսցեն ի լսողաց ի ասդէն. և կամ վատ անուն ընկալցին ի մէջ ազգացս. զի յաղագս բազում ազահութեանց իւրեանց՝ յափշտակեալ դարանագործութեամբ ի ձեռաց իմոց զամենայն տպագրեանս իմ ծաղկագործով և այլն ամենայն, և ոչ մի ինչ մաս մի բնաւ ոչ ընկալայ... և մնացի անյոյս՝ և յունայն ի ընչից և դրամից»¹¹:

Ինչպես սովորաբար, այս դեպքում ևս Մարգվանեցու տպարանը ուրիշներին (իմա՝ իր գործակիցներին) անցնելու պատճառը նրա նյութական միջոցների սղությունն է եղել: Արդար բողոքով և անկեղծ հուզմունքով գրած իր հիշատակարանում, նա մի քանի անգամ անդրադառնում է իր ընչազուրկ վիճակին, պատմում օր ու գիշեր դատարկ ձեռքերով միայն թափված քրտնաջան աշխատանքի, ճիգ ու ջանքերի, տառապանքների մասին, որոնք ի վերջո հաջողությամբ են պսակվում. «Եւ դարձեալ կրկին և ևս յուսադրեցի զիս առ Աստուած՝ յանձն իմ անդրէն ի նույն դառնալ: Աստանօր սկիզբն արարի՝ նորագրել արհեստ տպարանիս: ... Թէպետ երկուսսան ամ աշխատեալ իմ, զի չորացեալ ի չքաւորութենէ գոյից ըստ պիտոյից մարմնոյ: Ու եղէ որպէս խեցի. և կամ ճընճողով միայն ի տանիս՝ որդովք իմովք: Տեսցեն ամենայն ոք ի գիտողաց զէութիւն բանին վասն անկարութեան իմ: Զի անհնարին գործ է առանց դրամի յառաջացուցանել զայս»¹²: Սակայն

Մարգվանեցուն հաջողվում է գլուխ բերել սեփական տպարան, ինչպես ինքն է ասում, «առաւել քան զյափշտակեալն ի ձեռաց տառապելոյս»: Ահա թե ինչու է Մարգվանեցին 1706 թվականին իր տպարանը «նորակերտ» անվանում:

* *

Մարգվանեցու հրատարակություններն ուսումնասիրելիս, նկատում ենք հայկական գրքի տպագրության արվեստի զարգացման տեսակետից մի կարևոր նորություն: Առաջին անգամ նրա տպագրած գրքերում, հատկապես «Յայսմաուրք»-ում ենք հանդիպում հայկական զարդարվեստի ու ձեռագիր մատյանների ոճով կերտած զարդերի, փորագիր պատկերների, զարդագրերի: Մինչ այդ, նվիրույթային հրատարակված հայերեն գրքերի զարդերն ու պատկերները ընդօրինակվում էին ուրիշ ժողովուրդների այնտեղ տպագրված գրքերից: Հայ տպագրիչները հազիվ էին հաջողեցնում գլուխ բերել տառերի ձուլման ու տպագրության գործը: Նրանք կամ գնում էին պատրաստի փորագիր տախտակները և կամ պատվիրում էին օտարազգի արվեստագետներին: Այսպես, 1660-ական թվականների ընթացքում Ոսկան Երևանցու

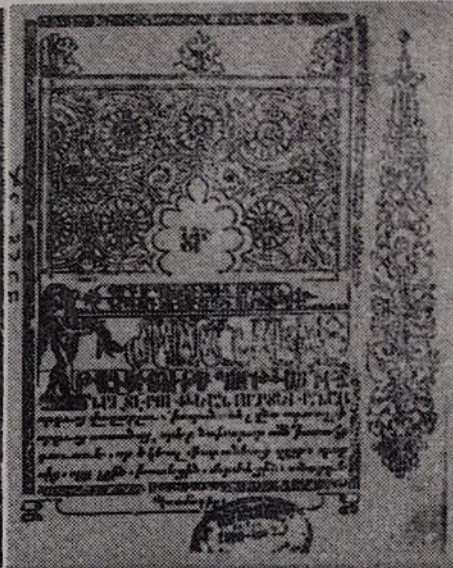
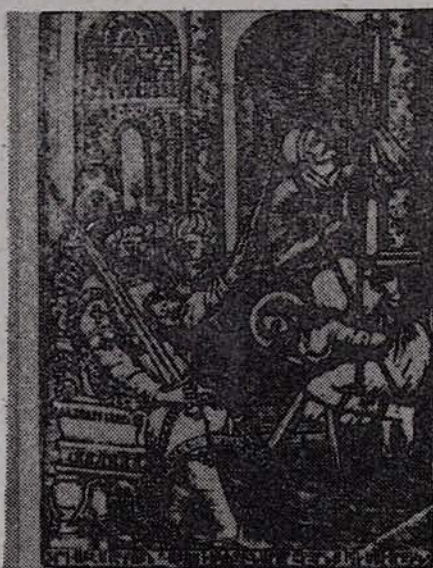
11 «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, տպագր. Գր. Մարգվանեցու, 1706, էջ ԹՃԼԴ:

12 նույն տեղում:

Գրիգոր Մարգվանեցու «Յայսմաուրք»-ի ՃՂԴ էջը (ներքևում Գր., Գրիգոր անվան փակագրությունը)

հրատարակած Աստուածաշունչ և մյուս գրքերում, այնուհետև՝ 1690-ական և հետագա թվականների Վանանդեցիների հրատարակությունների պատկերների ու զարդերի մեծ մասի հեղինակը ժամանակի հոլանդացի հայտնի փորագրիչ Կոռնելիուս Վան Սիգեն էր։ Նրա ստորագրությամբ փորագրություններ են հանդիպում նույնիսկ ԺԸ դարում Կոստանդնուպոլսում տպագրված գրքերում։ Եվրոպական քաղաքներում հրատարակված գրքերի պատկերների վրա հանդիպում ենք նաև ուրիշ փորագրողների ստորագրությունների։ Կան նաև օտարազգի մասնագետների անստորագիր փորագրություններ։ Այդ գրքե-

Հայերեն տպագիր գրքերի հայկական փորագրությունների սկզբնավորման ու զարգացման գործում բացառիկ դերը պատկանում է Գրիգոր Մարգվանեցուն։ Նրա բոլոր լավագույն հրատարակությունները՝ «Յայսմատուրք»-ը, Ազաթանգեղոսը, Հովհան Ակնեցու «Այբբենարան»-ը, «Տարոնի պատմություն»-ը՝ ձևավորված, լրացված են խորաներով, պատկերներով, զարդերով ու զարդադրերով։ Իր ճոխությամբ հատկապես աչքի է ընկնում «Յայսմատուրք»-ը։ Նրա մեջ ղեկավարված են վեց մեծագիր ու հարուստ բովանդակությամբ պատկերներ, որոնցից մեկը կրկնվում է երկու տեղ (Թ և ԲՃԽԲ էջերում)։

Գրիգոր Մարգվանեցու 1709 թվականին տպագրած Ազաթանգեղոսի առաջին էջերը

րում եղած հայկական կյանքից առած հատուկներտ պատկերներն ու զարդերը նույնպես հայ տպագրիչների պատվերով կատարած օտար արվեստագետների գործեր են։ Դրանցից է, օրինակ, 1687 թվականին տպագրված «Պարզաբանութիւն սաղմոսաց» գրքի սկզբում ղեկավարված Ագուլեցի Նահապետ Գյուլնազարի դիմանկարը։ Ժամանակի հայ հոգալի մի իսկական տիպար է այդ։

Այսպիսով, հայ տպագիր գրքի փորագրության արվեստը ծնունդ է առել ԺԷ դարի վերջում և ԺԸ դարի սկզբներում, Կոստանդնուպոլսի հայկական միջավայրում, հայերի ձեռքով։ Ճիշտ է, աշխարհագրական իմաստով Կոստանդնուպոլիսը Հայաստանից դուրս էր, բայց այն իրենց հայրենիքի կյանքով ապրող, հայաշատ ու հայ մշակույթի մի ծաղկուն օջախ էր։

Բարձրարվեստ, բազմաբովանդակ ու հմուտ աշխատանք է մասնավորապես այս կրկնվող փորագրությունը։ Այն բաղկացած է 16 առանձին փոքր պատկերներից։ Մեծագիր պատկերներից բացի, գրքում կան 24 փոքր պատկերներ ևս։ Դրանցից միայն մի-երկուսն են կրկնվում մեկ-երկու տեղ և իրենց ինքնատիպությամբ ու արվեստով դարձյալ բարձրաժողով գործեր են։ Այսպիսով, Մարգվանեցու գրքերում հանդիպում ենք ոչ թե ուրիշ զբեմից ընդօրինակված պատկերների ու սրբերի դիմանկարների, այլ այնպիսի նկարների, որոնք արված են հենց տվյալ բնագրի համար, որոնց իմաստը բխում է տվյալ բնագրից։ Այսինքն, այն, ինչ գրքում ասված է բառերով, նկարիչ, փորագրող արվեստագետը արտահայտել է պատկերների միջոցով։

ցու պատկերների հետ համեմատած, այս Գրիգորի ու Գրաստամատի պատկերները շատ ավելի հասարակ են: Հավանական է թվում, որ Աստվածատուրի գրքերում հանդիպող Գրիգոր ստորագրությամբ պատկերները կամ Գրիգոր Մարզվանեցու փորագրության արվեստի մեջ դեռևս լավ չհմտացած երիտասարդ ժամանակի, գործերն են, որոնք տպարանի հետ անցել են Աստվածատուրին, կամ այս Գրիգորը բոլորովին այլ անձնավորություն է:

Վերոգրյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ ժէ դարավերջին և ժԸ դարի առաջին կեսում Կոստանդնուպոլսում գործող երկու նշանա-

վոր տպարանատերերը՝ Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին և մանավանդ Գրիգոր Մարզվանեցին հայ տպագրության արվեստը հասցրին մի նոր բարձրության: Նրանցից մեկը՝ Աստվածատուրը դարձավ իր ժամանակի ամենաբեղմնավոր տպագրիչը, որն իր հրատարակություններում սկսեց զետեղել հայ արվեստագետների ձեռքով պատրաստած փորագիր պատկերներ, մյուսը՝ Գրիգոր Մարզվանեցին, մի շարք արժեքավոր գրքերի առաջին հրատարակիչը լինելով, միաժամանակ, հայերեն տպագիր գրքերում հայ փորագրության արվեստի պատկերների սկզբնավորողն ու հիմնադիրը եղավ:

